

A termékek új generációja

A szellemi tulajdon nemzetközi kereskedelme és annak néhány gazdasági vetülete

Somosi Sarolta¹

A manapság zajló folyamatok eredményeképpen egyre inkább fogyóban vannak hagyományos anyagi javaink. Helyüket a mind nagyobb teret hódító szellemi javak veszik át, amelyek szinte korlátlanul alakíthatók át – a nem hagyományos értelemben vett – anyagi javakká. Ezzel kapcsolatban az első kérdés, hogy miként lehet a tudást birtokolni, és hogy a birtoklás ezen új formájának és a tudás, mint termék kereskedelmének védelmi szintje miként befolyásolja a különböző fejlettségi szinten álló gazdaságokat?

A szellemi tulajdonjogok egyre növekvő szerepe miatti globális védelmi rendszer szükségességét számos oldalról meg lehet közelíteni: jogi szempontok alapján, politikai érdekek összeütközésének színtereként, és nem utolsósorban gazdasági oldalról is. A következőkben a szellemi tulajdonjogok kereskedelmének és védelmének gazdaságokra gyakorolt hatását szeretnénk vizsgálni. A kutatás kezdeti fázisa miatt csak néhány kérdést emelnénk ki az területen jelentkező érdekellentétekkel kapcsolatban, amelyek talán elég mögöttes tartalommal bírnak további elmélyülés céljából.

Kulcsszavak: szellemi tulajdon, kereskedelem, WTO, TRIPs egyezmény

1. Bevezetés

A szellemi munka alapját képező tudást absztraktnak tarjuk. Olyan fizikailag nem megjelenő terméknek, amely nem zárható be, és ily módon nem óvható meg az esetleges lopásoktól. Bizonyos szempontból tekinthetjük közjóságnak, mert a klasszikus értelmezés szerint a tudás megszerzése nem csökkenti a többi fogyasztó erre irányuló lehetőségét. Sőt mi több, olyan tőke, amely áramlása során inkább gyarapodhat, mint elkophat.

A mai társadalmak életében nem sok olyan terület maradt, amelyben ne mérülne fel a szellemi tulajdon kérdése. Manapság a vagyonfelhalmozás egyre növekvő mértékben a tudásalapú tevékenységekből eredeztethető. A gazdaságok általában

¹ Somosi Sarolta, egyetemi tanársegéd, Ph.D. hallgató, SZTE Gazdaságtudományi Kar, Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete, Világgazdaságtani és Európai Gazdasági Integrációs Szakcsoport (Szeged)

egyre jobban függnnek a szellemi képességektől.² A szellemi munkával létrehozott termékek és szolgáltatások olyan globális piacon jelentkeznek, ahol a verseny mindinkább fokozódik.

2. Tudás – tulajdon – kereskedelem

A globalizáció korában, amikor újabban tudásfüggő társadalmak említésétől hangos minden fórum, a tudás – azon belül is a „tudományos” tudás – művelése már közvetlenül is szert tett gazdasági és politikai jelentőségre. Mindeközben pedig a gazdaság és politika erősen tudásfüggővé vált. A tudomány egy olyan új állapotba került, ahol a tudás előállításának, felhasználásának, megőrzésének és továbbadásának új formái jelennek meg (Fehér 2002). Szemben tehát azzal a „reneszánsz” törekvéssel, miszerint biztosítani kell a tudomány eredményeihez történő széleskörű – bár akkor igen egyszerűen korlátozott³ – hozzáférést, ma a piac befolyásoló hatása egyre inkább érvényesülni látszik.

A nemzetközi áru- és szolgáltatás piacok integrációja elsősorban a különböző kereskedelmet befolyásoló eszközökön keresztül történik. Ezek az eszközök, pedig alapvetően a piacra lépési korlátok, illetve azok változásai és csökkenő tendenciájuk.

Ebből kiindulva, ha a szellemi termékek kereskedelmének színterét hagyományos piacként fogjuk fel, a korábban fennálló nyelvi hiányosságokból, társadalmi rangból, származásból, vagy pusztán születési helyből következő, korlátokat nevezhetjük akár természetes, a szellemi termékek áramlását akadályozó eszköznek. Ezzel szemben, illetve az egyéb, ún. hagyományos termékek piacához hasonlóan, ma inkább a stratégiai korlátok kialakításáról folyik a vita.⁴

2.1. A tudás, mint termék nemzetközi kereskedelme

Új típusú termékről több összefüggésben is beszélhetünk. Egyrészt mivel ez egy viszonylag új tulajdoni forma. Terméknek lehet tekinteni, hiszen például kereskedelmi ügyleteknek is tárgyát képezheti. Azonban mivel a legtöbb esetben nem jelenik meg fizikai értelemben nehéz az országhatárok között tartani, nehéz a tudás, mint szelle-

² Az OECD 1999-es felmérése alapján a tudásalapú tevékenységek csoportja adta az OECD országok összes GDP-jének 50 százalékát. A másik szempont, amit vizsgáltak az a tudás kialakítására fordított hányad volt összes GDP viszonylatában. Itt szintén növekedést tapasztaltak és így az arány elérte a 8 százalékot. A harmadik összetevő, ami a szellemi munka és annak termékének terjedésében közrejátszik, az a megfelelően képzett munkaerő. A tanulmány itt is olyan tendenciát mutatott ki, amely a szellemi munkának az elterjedését szolgálja.

³ Itt elég ha a Seicento idején a tudomány művelésének uralkodó nyelvén, azaz latinul írni és olvasni tudó emberek igen szűk rétegére gondolunk.

⁴ A természetes korlátok általában a piacok fizikai elérhetőségével kapcsolatos akadályok, míg a mesterséges korlátok közé olyan kereskedelem politikai és kormányzati intézkedések tartoznak, amelyek költsége a piacra belépni szándékozót terheli. A stratégiai korlátok körének meghatározása pedig leginkább úgy történik, hogy mindaz, ami nem tartozik az előző két csoportba (Török 2003).

mi termék nem szándékolt áramlását megakadályozni. A nemzeti jogrendszerek, pedig külön-külön nem képesek a megfelelő szabályozásra. Ez a tulajdonsága az, ami életre hívja a nemzetközi szintű megoldás keresését. Itt felmerül azonban a kérdés, hogy lehetséges-e, szükséges-e a szellemi termékek kereskedelmét korlátozni?

Ezzel már el is érkeztünk az általam vizsgálni kívánt fő területig. Minthogy a szellemi tulajdonjogok kereskedelme már létező folyamat, szükség van-e szabályozásra? A szabályozó szerepét milyen szervnek kellene ellátni?

2.1.1. Nemzetközi szabályozás

A kérdést azért tartom időszerűnek, fontosnak és ellentmondásosnak egyszerre, mert érzékelhető az érdekek különbsége. Természetesen a válasz attól függ, hogy kinek a szemszögéből vizsgálódunk. Egyik oldalon állnak azok a csoportok, akik a különböző területekre érkező beruházások volumenének növelése miatt érdekeltek a hasonló jogok meghatározásában és fenntartásában. Ezen kívül természetesen azon országok és erőközpontok – USA, Japán és az Európai Unió – ahol a szellemi tulajdon nagy része termelődik. A másik oldalt azok képezik, akik a találmányok és újítások eredményeinek széles körű terjesztését támogatják viszonylag alacsony áron, hogy a fogyasztók mind szélesebb rétege számára elérhetővé váljanak. Rajtuk kívül még a védelem lazább értelmezése mellett foglalnak állást azok a cégek és nemzetek, akik nem profitálnak a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organisation – WTO) és a Szellemi Tulajdonjogok Világszervezete (World Intellectual Property Organisation – WIPO) által érvényre juttatott szabályrendszerből. Ennek oka az, hogy legtöbbjük nettó importőr a szellemi tulajdonjogok piacán. A fejlődő országok különösen hátrányos helyzetben vannak azáltal, hogy elfogadják a szellemi tulajdonjogok kereskedelmének egyre szigorúbb szabályozását. Így ugyanis gyengítik saját, esetleg korábban nehezen kiépített pozíciójukat. Az érdekek ütközése már a kezdetektől érzékelhető volt. Ez részben a tárgyalások, és az elért célok során látszik. Semmi nem fogja tudni előrébb vinni a probléma megoldást, mint az, ha a szembenálló filozófiákat követő felek olyan közös előnyökre koncentrálnak, amelyek például az új kereskedelmi feltételekből adódhatnak.

Bár a szellemi tulajdon megjelenése mintegy ötszáz éves múltra, egészen a reneszánsz időkig nyúlik vissza, az első mérföldkőnek számító esemény a 19. század végére tehető. Ekkor született meg a Párizsi Egyezmény (Paris International Convention for the Protection of Industrial Property 1883) és valamivel később a Berni Egyezmény (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works 1886). Ezeket a megállapodásokat a korabeli gazdasági berendezkedés és a világ-gazdaságban betöltött szerepek miatt csak kevés nemzet írta alá.

A nemzetközi kereskedelem kiszélesedése, a rohamos fejlődésnek induló technikai, technológiai tudás, a tudás által létrehozott innovatív töltettel rendelkező eredmények egyre gyakoribb hamisítása mellett, az egyre inkább intellektuális tartalommal bíró termékek magas K+F költségeinek megtérüléséhez fűződő, a fejlett

gazdaságokban és jelentős befolyással rendelkező nagyvállalatoknál jelentkező igény motiválta az erősebb nemzetközi összefogást és a harmonizációt. A szabályozás területeit, célját és eredményességét tekintve az Uruguay-i fordulón 1994-re kialakult, a WTO által kialakított Kereskedelemhez Kapcsolódó Szellemi Tulajdonjogok Egyezménye – an Agreement on the Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, a továbbiakban TRIPs egyezmény – jóval meghaladta korát. A szellemi tulajdonjogok fennálló nemzetközi oltalmi rendszerének fejlődésében igen jelentős mozzanat volt az egyezmény létrehozása. Az így felállított rendszer két elemből tevődik össze: egyrészt a jogok kialakításából, másrészt a velük kapcsolatos szabályozásból, azok védelméből. Ma ennek a rendszernek a megerősítésén folyik a vita. Ez megint csak két feladatot jelent: egyrészt megóvni a már kialakított tulajdont az illetéktelen felhasználóktól, másrészt, pedig szankcionálni a már megtörtént szabálytalanságot. Az egyes országok szabályozási rendszerében rejlő különbségek hívták fel a figyelmet a nemzetközi szabályrendszer megalkotásának fontosságára. A továbbiakban nem annyira a rendszer kialakításának jogi oldalával, hanem inkább az azzal kapcsolatban vitatható kérdésekkel foglalkozunk.

2.1.2. A szabályozó szerv

Felmerülhet a kérdés, milyen okok vezettek oda, hogy a testhezálló feladatot a WIPO helyett inkább az addig a szellemi tulajdon védelmének kérdéseivel kevesebbet foglalkozó GATT vette át a tárgyalások során. Ezt részben a WIPO által korábban vezetett diplomáciai tárgyalások sikertelenségével, másrészt az USA kompromisszumképtelenségével is magyarázták. Ezen kívül a korábbi egyezmények önkéntesség és jóhiszeműség alapján történő működése sem bizonyult már hatékonynak. A GATT felé hajlásnak talán pozitív okaként említhető a multilaterális egyezmények megkötésének nagyobb esélye, a jól működő vitarendezési rendszere⁵ és az általa könnyebben alkalmazható kereskedelmi alapú szankciók alkalmazása (Ficsor 1998). A TRIPs széles körű elterjedését szolgálta, hogy magát a WTO-t létrehozó egyezmény alapján, a tagsággal járó kötelezettség lett a mellékletként csatolt különböző témákat szabályozó egyezmények sorának elfogadása és betartása.⁶

Ez a kötelezettség, pedig egy újabb vitatott területre vezet az érdeklődőt. Azáltal, hogy a WTO tagság együtt jár egyezménycsomagok „árulkapcsolásban” történő nem teljesen önkéntes átvételével és betartásával, az országok ma már nem dönthetnek szabadon, hogy adott területeken milyen viszonyt tartsanak fenn a világ többi

⁵ Az ún. Dispute Settlement Understanding – DSU.

⁶ A WTO Egyezmény II. cikkének 2. Bekezdése tartalmazza az erre irányuló kötelezettséget, így a TRIPs egyezmény rendelkezéseit köteles betartani minden olyan tagállam, amely részesülni kíván a WTO által kialakított előnyökben. A mellékletek az 1C részében tartalmazza a TRIPs egyezményt.

részeivel. Ez pedig szemben a korábbi bilaterális egyezményekkel⁷, Freeman szerint egyenlő a gazdasági önrendelkezéstől való megfosztottsággal (Freeman 1998).⁸

3. A nemzetközi szabályozás hatásai és kritikái

A TRIPs egyezmény a korábban már említett Párizsi és Berni Egyezményeken, valamint az Amerikai Szabadalmi Törvényen alapul. Ez utóbbinak a 102. cikkelye tartalmazza a talán legtöbb kritikát kiváltó ún. „első felismerés” elvét, amely az elnevezésének ellentmondva a gyakorlatban nem minden esetben ismeri el a más nemzetek által már „elsőként felismert”, használt technológiákat. Két feltételéből – a szabadalmaztatni kívánt termék új legyen, és ugyanekkor találmány is – az USA-beli eljárások során rendszeresen figyelmen kívül hagyják az első felismerés lehetőségét más országokra nézve. A külföldről származó új találmányok el nem ismerése azt a lehetőséget rejti magában, hogy a más országban már létező tudást átvéve levédjék. A szabadalmaztatás után pedig, a „könnyen szerzett tudás” már a szellemi tulajdonjogok védelmében hozott nemzetközi egyezmény védelme alatt áll.⁹

Nem véletlen tehát, hogy a fejlett nyugati – vagy éppen az összefüggésben inkább északi¹⁰ – világ mind szélesebb körben érvényesíteni szeretné az egyezményt, bármi áron¹¹ (Shiva 2000). Érdekes lehet a különböző fejlettségű országok szempontjából összehasonlítani az eddig született szabályrendszereket és rámutatni az egyes hiányosságokra, vagy az esetleges hibákra, amelyek a gazdasági folyamatokban jelennek meg.

A szellemi tulajdonjogok védelmének a különböző fejlettségű országokra gyakorolt gazdasági hatásának felmérése nem egyértelmű. Nehéz megállapítani, hogy a szándékolt pozitív hatás valóban bekövetkezik-e. Az érvek és ellenérvek sorából most pusztán az ellentmondások érzékeltetése érdekében csak néhányra térünk ki.

⁷ Ezek az úgynevezett kétoldalú befektetési szerződések (bilateral investment treaties – BITs), melyeknek kulcseleme a partnerországok kinyilvánított elkötelezettsége a szellemi tulajdonjogok védelmi rendszerének felállítására és betartására ügyében.

⁸ A gazdasági önrendelkezésen túl az ENSZ Emberi Jogi Albizottsága 2000 augusztusában fontos határozatot fogadott el, amelyben hangsúlyozta, hogy a TRIPs egyezmény, ha jelenlegi formájában hajtják végre, súlyos következményekhez vezet többek között az önmeghatározáshoz való jogok terén. Éppen ezért felszólították a WTO-t, hogy vegye tekintetbe az államok ilyen irányú kötelezettségeit a TRIPs felülvizsgálata során.

⁹ Egyoldalú dolog lenne azonban csupán az USA-beli gyakorlatot vádolni ezzel, hiszen, amíg országoként külön-külön kell szabadalmaztatni egy-egy újítást, addig virágozni fog ez a módszer.

¹⁰ A szellemi tulajdonjogok védelme érdekében kiépített rendszer kritikusai az ellentétes helyzetek és érdekek összeütközését inkább észak és dél határvonalánál látják, mint a közgazdasági és társadalmi gondolkodásban gyakrabban emlegetett nyugat kontra kelet viszonylatban.

¹¹ A TRIPs egyezmény nevében, az USA megvonta a 260 millió dolláros kereskedelmi támogatását addig, amíg Argentína a szellemi tulajdonjogra vonatkozó törvényhozása nem bizonyul szolgálatkésznek (Shiva 2000).

Az észak-nyugati világ szereplői – alátámasztandó az egyezmény betartását – azt az elgondolást próbálják általánosan elfogadtatni és érvényesíteni, nem minden alapot nélkülözve, mely szerint szigorú szellemi tulajdonjog-védelem szükséges ahhoz, hogy a kevésbé fejlett országok vonzóvá váljanak a gazdag, európai, amerikai és japán óriáscégek számára. Ennek egy további eredőjeként emlegetik, hogy lehetővé teszi a szegényebb vagy még fejlődő országok számára a csatlakozást a technológiai újítások lehetőségét magába foglaló világkereskedelmi és globalizációs folyamatokhoz. Ez az érvelés kétségeket ébreszthet, hiszen számos újítás fordul elő a szellemi tulajdonjogok és azok védelmének hiányában. Alátámasztandó a gondolatmenetet az állami célkitűzések szerepét lehet példaként említeni, melyek hatékonyan vihetik előre a kutatásokat és fejlesztéseket, olyan intézkedéseken keresztül, mint az adókedvezmények nyújtása, vagy akár a közvetlen K+F támogatás.

A logikát folytatva szintén megkérdőjelezhető a multinacionális cégek és az észak-nyugati térségek azon nézete, mely szerint a szigorúbb szellemi tulajdonjogokra vonatkozó szabályozás kedvezőbb környezetet jelent a közvetlen külföldi befektetések számára. Ennek ellentmondani látszik, hogy a befektetések érzékenyebben reagálnak a rövid távú gazdasági változásokra, mint a hosszabb távú, állami irányítás által indukált folyamatokra, amilyen a szellemi tulajdon kérdésének szabályozása is (Shiva 2000).

A TRIPs egyezmény mellett szóló érvek között még egy hibára felhívja a figyelmet Shiva (2000) és Maskus (2000) egyaránt. Ez az a többször is hangoztatott indok, mely szerint a szellemi tulajdonjogok szigorú védelme a technológiai újítások legfőbb mozgatórugója lenne. Maskus kutatásai (1997, 2000) azt a feltevést igazolták, hogy a szigorúbb szabályozást elősegítő érdekek megjelenése egyenesen arányos a fejlettség mértékével. Ezek alapján, pedig megkockáztathatjuk, hogy sok fejlődő ország még igen messze van attól a fejlettségi szinttől, amikor a hazai gazdasági érdekekkel összhangban lenne egy ilyen jellegű szabályrendszer változtatás. Talán éppen ezen kedvezőtlen hatások miatt volt meg a lehetőség arra, hogy a legkevésbé fejlett nemzetek több tekintetben is haladékokat kapjanak a teljes joganyag átvételét illetően.

A laikusok és az érintettek számára is visszásnak tűnhet, hogy a TRIPs egyezményen keresztül éppen az USA és Európa határozza meg a szellemi tulajdonjogokkal kapcsolatos szabályozást. Nem véletlenül ugyanezen nemzetek rendelkeznek nagy befolyással mindenkor e témában. Ugyanis ők azok, akik gazdasági fejlődésüket a 19. század végén és a 20. század elején érték el, sok esetben a máshol korábban már alkalmazott technológia másolása és továbbfejlesztése által. Ezt a lehetőséget a ma fejlődő országainak vonakodva adják meg, hiszen a szellemi tulajdon védelmének lényege, hogy az utánzás korlátozása által, megakadályozza a konkurencia kialakulásának még a lehetőségét is. Kritikusok szerint a folyamat eredménye szélsőséges esetben az a veszély lehet, hogy megszünteti a világkereskedelmi rendszert. A szellemi tulajdonjoggal kapcsolatos szabályozás importra és jogbitorlási előírásokra vonatkozó szövevényes szabályrendszere lehetőséget teremt a szellemi

tulajdonjog birtokosának, hogy leállíthassa annak kereskedelmét. A világban ezen a téren tapasztalható verseny alapja a szaktudás és ennek fejlesztése. Azonban az ilyen ismeretek elsajátításával egy-egy sikeresebb, új szereplő módosíthatja a már kialakult szerepeket.¹²

4. Összegzés

A módszerek, és eszközök kritikáján túl azonban el kell ismerni, hogy a TRIPs egyezmény egyik legfontosabb vívmánya a nemzetközi jogharmonizáció lett. Ezt úgy sikerült elérni, hogy a szellemi tulajdon körébe tartozó valamennyi oltalommal kapcsolatban oltalmi minimumot állított fel, és kiterjesztette a korábban kötött Párizsi és Berni Egyezményeket a tagállamokra.¹³ Az eredményesség érdekében az egyezmény betartásáról felülvizsgálati eljárás lebonyolítását kezdeményezte a WTO¹⁴. Ennek eredményeként a kilencvenes években nem várt előrelépés történt a szellemi tulajdonjogok védelme terén. A szabályozás a korábbi háttérbe szorult helyzetből a globalizáció egyik meghatározó elemévé vált. Mi sem bizonyítja jobban, minthogy Kína és Oroszország csatlakozásánál meghatározó kérdés volt a szabályok megfelelő alkalmazása.

Az egyes gazdaságok teljes hasznát nehéz lenne felmérni, de a vezető, magas K+F költséggel dolgozó technológiák mindenképpen nagyobb megtérülést könyvelhetnek el globális szinten (Maskus 2000). Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy nem lehet garantálni, hogy a szigorúbb szabályozás átvétele gazdasági előnyökkel fog járni minden ország számára. Ugyanezen okok miatt minden bizonnyal fel fog merülni a szellemi tulajdonjogok kérdése a tovább kereskedelmi tárgyalásokon is.

Cikkünk leginkább a rendszer kezdetleges bemutatását és néhány általunk érdekesnek vélt téma kiemelését volt hivatott megtenni. Ezek alapján jól látható, hogy van néhány vizsgálatra érdemes területe a szellemi tulajdonnal kapcsolatos szabályozásnak.

¹² Erre példa az indiai gyógyszeripar sikere, mely USA, Japán és Európa számára jelenthet veszélyt.

¹³ A TRIPs 2. és 9. cikkelyei tartalmazzák az erre vonatkozó szabályozást.

¹⁴ A magyar szellemi tulajdonjogok vizsgálatára 1996-ban került sor. Ezek szerint a TRIPs követelmények szempontjából a fejlett tagállamok között helyezkedik el. Ezt több tényező is alátámasztotta, melyek közül a legmeghatározóbb talán a több mint százéves múltra visszavezethető magyar szellemi tulajdonjogi rendszert lehetne kiemelni (Ficsor 1998).

Felhasznált irodalom

- Fehér M. 2002: Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 47, 3, 297-305. o.
- Ficsor, M. 1998: A TRIPS Egyezmény szerepe a nemzetközi iparjogvédelmi rendszerben. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle, Szabadalmi Közlöny és Védjegyjertesítő*, 103, 3. <http://www.hpo.hu/kiadv/ipsz/199806/csiki.html>. Letöltve: 2004. augusztus.
- Freeman, A. 1998: A szabadkereskedelem mítosza. A GATT és a Világkereskedelmi Szervezet. *Eszmélet*, 40. <http://eszmelet.tripod.com/40/freeman40.html>. Letöltve: 2004. május.
- Maskus, K. 1997: The Role of Intellectual Property Rights in Encouraging Foreign Direct Investment and Technology Transfer. *Public-Private Initiatives After TRIPS: Designing a Global Agenda* Conference, 16-19 July (1997), Brussels. <http://www.iprsonline.org/resources/investment.htm>. Letöltve: 2004. május.
- Maskus, K. 2000: *Intellectual Property Rights in the Global Economy*. Institute for International Economics, Washington D.C.
- Shiva, V 2000: Egyezmény a kereskedelemhez kapcsolódó szellemi tulajdonjogokról (TRIPS). *Káposztákról és királyokról – géntechnológiai olvasókönyv és képregény*. <http://www.zpok.hu/genmanipulacio/kepregeny/> Letöltve: 2004. augusztus.
- Török, Á. 2003: A piacra lépési korlátok átalakulása és a világgazdaság kibontakozása. Kísérlet a kapcsolatteremtésre a piaci szerkezetek elmélete és a nemzetközi kereskedelem története között. *Közgazdasági Szemle*, 50, 3, 195-208. o.